

LES BELGES RECONNAISSANTS

De houding van Belgische migranten tegenover het Franse nationaliteitsdebat in de tweede helft van de negentiende eeuw

Les Belges reconnaisants. The attitude of Belgian migrants towards the French nationality debate in the second half of the nineteenth century
After the Franco-German war, the Third Republic focussed entirely on the (re) shaping of a French national identity. Birth and socialisation in France grew to be considered as the chief criteria for ascribing nationality to the kin of migrants. First generation migrants though, being born on foreign territory, were not taken into account, since their loyalty towards the host country was strongly doubted. Belgian migrants, who mostly had been settled already for a long time in France, regarded this tendency as unjust. They attempted to express their loyalty towards their host country through several manifestations. However, the new set of regulations concerning nationality and military service which was issued in 1889 left them no doubt that judicially they would always remain foreigners.

De *Société des Jobres*, een vereniging in Rijsel in het Noorden van Frankrijk, verspreidde in 1879 in deze stad een lied met als titel *L'Egalité*. Het refrein ging als volgt:

V'la tout le monde soldat, / merci député national, / D'rimplir un mandat / In gaigeant l'étranger soldat. / Louangeons l'État / D'un décret pus juste qu'inégal, / Pus d' protectorat, / Belges et Polonais s'ront soldats.¹

Het centraal plaatsen van de republikeinse waarde in de titel droeg bij tot de eigenlijke klacht van ongelijkheid tussen vreemdelingen en Franse burgers, het thema van het lied. In tegenstelling tot Franse burgers hoefden vreemde-

1. Bibliothèque Municipale de Lille (verder BML) 44186 1879 11, Louis Longret, *L'égalité* (Lille 1879). 'Ziedaar, iedereen soldaat!/Dank u wel, meneer de afgevaardigde van de Staat/ om tijdens uw mandaat/de vreemdelingen als soldaten aan te werven./Alle lof aan de Staat/ voor een rechtvaardig en gelijkwaardig decreet/Gedaan met het protectoraat/Belgen en Polen worden soldaat' (Vertaling auteurs).

lingen namelijk geen militaire dienst verrichten. Zij namen echter wel deel aan het dagelijkse leven in Frankrijk, wat voor frustraties zorgde bij de lokale bevolking. Gelijkheid was dan ook een veel gehoorde eis in de toenmalige publieke opinie.

De tweede helft van de negentiende eeuw werd in Frankrijk, zoals elders in Europa, getekend door een proces van natievorming. De nederlaag in de Frans-Duitse oorlog van 1870-71 bevestigde het overwicht van het verenigde Duitsland van Bismarck op het Frankrijk van Napoleon III. Na de val van het tweede Franse Keizerrijk richtte het nieuwe regime van de derde Franse Republiek haar aandacht op het herstellen van de Franse eigenwaarde en het creëren van een nationale identiteit. De aanwezigheid van migranten en hun nakomelingen binnen de grenzen van de staat vormden hierbij vaak onderwerp van discussie. In deze bijdrage onderzoeken we hoe de Belgische migrantengroepen in Parijs en in Rijsel, die zich door hun langdurige vestiging een plaats hadden verworven in het lokale leven, reageerden op dit proces van natievorming, dat onder andere nieuwe nationaliteitswetten en een sociale categorisatie als ‘vreemdelingen’ met zich meebracht.²

In zijn standaardwerk *Peasants into Frenchmen* beschreef Eugen Weber reeds uitgebreid hoe de derde Franse Republiek een nationale identiteit ontwikkelde bij de plattelandsbevolking door middel van een modern communicatienetwerk (spoorwegen, kanalen,...), gratis en verplicht lager onderwijs in republikeinse scholen en militaire dienst.³ Deze uitgesproken top-down benadering werd ook gehanteerd door Rogers Brubaker, die in zijn vergelijkende studie over het burgerschap en de natievorming in Frankrijk en Duitsland concludeerde dat de derde Franse Republiek niet alleen de boeren, maar ook de nakomelingen van migranten in sociaal opzicht had omgevormd tot ‘Fransen’.⁴ Omdat hun juridisch statuut als vreemdelingen niet beantwoordde aan deze sociale werkelijkheid, werd in 1889 dan ook de nationaliteitswetgeving aangepast. Frankrijk kende vanaf dan automatisch het Franse burgerschap toe aan alle in Frankrijk geboren nakomelingen van vreemdelingen, zelf geboren op Franse bodem. Enkel tweedegeneratiemigrantenvonden deze nationaliteit nog weigeren indien zij de vereiste administratie konden voorleggen. De waarde van deze beide werken schuilt in hun creatie van een groot algemeen kader waarbinnen de assimilatiepolitiek van de derde Franse Republiek kan worden gesitueerd. Tegelijk vormt dit echter ook hun gebrek: doordat Weber en Brubaker uitzonderlijk veel aandacht hebben voor de invloed van de nationale politiek op lokale maatschappij, verliezen zij de situatie op het lokale

2. Richard Jenkins, *Social identity* (Londen/New York 2008) 103-117.

3. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France (1870-1914)* (Stanford 1976).

4. Rogers Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany* (Cambridge/Londen 1992).

niveau uit het oog. De bevolking wordt gereduceerd tot een passieve massa die het nationaliseringproces ondergaat, maar er niet actief aan participeert.

Timothy Baycroft trachtte het dominerende top-down perspectief van Weber al enigszins aan te vullen met zijn onderzoek naar de invloed van de natievorming in Frans-Vlaanderen, de grensregio tussen België en Frankrijk waarin zelfs tot op de dag van vandaag door een deel van de bevolking Vlaamse dialecten worden gesproken.⁵ Hij deed dit niet als eerste: in de jaren zeventig reeds publiceerde Firmin Lentacker zijn standaardwerk *La Frontière franco-belge*, waarin hij naging hoe een artificiële geopolitieke grens erin slaagde een cultureel homogeen regio te verdelen.⁶ Baycroft stelt vast dat het op lange termijn niet de assimilatiepolitiek van de overheid was die een verschillend identiteitsgevoel langs beide zijden van de grens bewerkstelligde, maar eerder de economische gevolgen van het natievormingsproces (met douane, tol en dergelijke), die de lokale bevolking ertoe dwongen zich op de nationale markt te oriënteren. In zijn argumentatie betreft Baycroft ook de Vlaamse migrantenbevolking van het geïndustrialiseerde arrondissement Rijsel en plaatst hen op gelijke hoogte met de Frans-Vlaamse plattelandsbevolking. Hierdoor ontglipt een fundamenteel verschil tussen deze beide bevolkingsgroepen aan zijn aandacht. Rijsel maakte, net als Frans-Vlaanderen, deel uit van de Frans-Belgische grensregio die terugging op het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. In tegenstelling tot Frans-Vlaanderen, waar men Vlaamse dialecten sprak, lag de stad echter steeds aan de Franstalige kant van de taalgrens (die niet samenvalt met de staatsgrens, en evenmin met de grens van het oude graafschap), wat betekent dat men er van oudsher *picard*, een Franse dialectvorm, sprak. De Vlaamssprekende groep in Rijsel waar Baycroft het over heeft, was dan ook geen lang gevestigde bevolkingsgroep, maar een amalgaam van Frans-Vlaamse en Vlaams-Belgische migranten die zich in de loop van de negentiende eeuw vestigden in de industriële driehoek van Rijsel-Roubaix-Tourcoing. Hun problematiek was een andere dan die van de Frans-Vlamingen op het platteland, die staatkundig reeds sinds de achttiende eeuw waren ingedeeld bij Frankrijk.

Volgens Brubaker zou het onderscheid tussen deze bevolkingsgroepen er echter niets toe doen, want zowel de Franse plattelandsbevolking als de migranten ontwikkelden een 'Franse' identiteit onder invloed van de nationale assimilatiepolitiek. De migratie-ervaring zelf zou dus geen enkele invloed hebben gehad op het identiteitsgevoel van Belgische migranten – Vlaamse zowel als Waalse – in Frankrijk. In haar veel oudere onderzoek naar de Belgische arbeiders in Roubaix en de economische gevolgen van

5. Timothy Baycroft, *Culture, identity and nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Woodbridge 2004).

6. Firmin Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijsel 1974).

vreemdelingenarbeid vergeleek Judy Ann Reardon reeds het identiteitsgevoel bij Belgische en Frans-Vlaamse migranten in de industriële omgeving van Roubaix. Volgens haar creëerde de migratie-ervaring en de aanpassing aan een industriële levenswijze in de stad een gemeenschappelijke achtergrond voor beide groepen migranten. Nationaliteit was enkel van belang voor de werkgevers, die door het risico op uitwijzing hun vreemde arbeiders beter in de hand konden houden.⁷ Desondanks toont het citaat aan het begin van deze bijdrage aan dat migranten in Frankrijk met een heel specifieke problematiek werden geconfronteerd die hen onderscheidde van de plattelandsbevolking. Als vreemdelingen werden zij, vooral tijdens periodes van economische recessie, geconfronteerd met vijandige reacties van Fransen. Bovendien was men zich ook bewust van het verschil in plichten tussen een vreemdeling en een Frans burger: de eerste kwam niet in aanmerking voor dienstplicht, een sociale realiteit waarmee elke Franse jongeman werd geconfronteerd. Vanuit deze overwegingen stellen wij dan ook zowel Brubakers als Reardons stelling ter discussie. Is het wel zo dat de eigen migratie-ervaring en de reacties bij de Franse burgerbevolking geen invloed hadden op de ontwikkeling van een identiteitsgevoel bij de Belgische migranten in *le Nord*? ‘Ondergingen’ zij de assimilatiepolitiek van de Franse overheid? Op welke manier grepen zij wel of niet terug naar een vorm van Belgisch nationaal bewustzijn tijdens hun integratieproces in Frankrijk? Percipieerden zij zichzelf als een ‘kolonie’, een gemeenschap van vreemdelingen, zoals ze dikwijls werden omschreven door de Fransen? En hoe evolueerde hun zelfperceptie onder invloed van de nationalistische ideologie op het einde van de negentiende eeuw?

Ons onderzoek naar de uitwerking van de Franse assimilatiepolitiek op de identiteitsvorming van de Belgische migrantengemeenschap steunt op een verscheidenheid aan bronnen. In het eerste deel van dit artikel geven we een overzicht van de complexe, nationalistisch geïnspireerde debatten in Frankrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw en de invloed hiervan op de diplomatieke verhoudingen tussen de Belgische en Franse staat. De Franse vreemdelingendebatten van de tweede helft van de negentiende eeuw vormen het onderwerp van heel wat wetenschappelijke literatuur. Om echter de specifieke context voor Rijsel te schetsen, richten we ons op populaire liederen, gedrukt rond de carnavalsperiode op *feuilles volantes* of vliegende bladen. Deze liederen werden op straat gezongen en verkocht, en kenden vaak een oplage van enkele duizenden exemplaren. In een tweede deel concentreren we ons op het keerpunt 1889 en vergelijken we de reactie van twee groepen Belgische migranten, namelijk die in Parijs en die in Rijsel. Hoewel er ook elders, bijvoorbeeld in Duinkerken, een publieke reactie vanuit de Belgische gemeenschap kwam, is de keuze voor de twee steden evident door de grootte van de Belgische ge-

7. Judy Ann Reardon, *Belgian workers in Roubaix, France, in the nineteenth century* (Doctoraatsverhandeling Universiteit van Maryland 1977) 80-81.

meenschappen die er gevestigd waren, alsook door de beschikbaarheid van het bronnenmateriaal. Het onderzoek steunt op een verzameling van publieke documenten uit de *Archives Départementales du Nord* in Rijsel en het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel. Dit wordt aangevuld door een uitgebreid personerzoek, waarbij we kranten van verschillende strekkingen uit Frankrijk (Parijs en Noord-Frankrijk) en België raadplegen.

Het Franse ‘vreemdelingenvraagstuk’ in de tweede helft van de negentiende eeuw

Het negentiende-eeuwse België staat bekend als het eerste industrieel ontwikkelde land van het Europese continent. Tijdens de eerste helft van de eeuw nam het jonge koninkrijk economische maatregelen die haar industrieën, de moderne steenkool- en ijzerertsnijverheden in Wallonië voorop, ten goede kwamen. Desondanks kampte het land vanaf de jaren 1840 met zware armoede. De mechanisatie van de textielproductie betekende een ramp voor een derde van de Vlaamse plattelandsbevolking, die afhankelijk was van de traditionele huisnijverheid. Enkel Gent met zijn enigszins gemechaniseerde textielproductie kon de concurrentie met het buitenland (en vooral dan Engeland) aan. Ook de landbouw kampte met problemen. Na misoogsten in de jaren 1840, met extreme armoede tot gevolg, verzeilde de sector in het laatste kwart van de negentiende eeuw in een structurele crisis. De import van graan uit Noord-Amerika en Oost-Europa deed de graanprijzen kelderen; het nationale landbouwbedrijf was te weinig gemechaniseerd om de oogsten kwantitatief te vergroten. De lage opbrengst moest noodzakelijkerwijs worden aangevuld met een inkomen dat elders was verkregen. Seizoensarbeid op de Franse velden vormde dan een oplossing, alsook vestiging in de industriële centra van onder andere Wallonië en Frankrijk.

De Belgische migranten die naar Frankrijk trokken, werden voornamelijk aangetrokken door de gestage economische ontwikkeling die enkele centra in dat land ondergingen. Onder andere Parijs en enkele provinciesteden zoals Rijsel en Roubaix in het noorden van Frankrijk kenden een industriële ontwikkeling in combinatie met een snelle urbanisatie. Heel wat geschoolde arbeiders, zowel textiel- als handenarbeiders (metselaars, grondwerkers, schoen- en kleermakers), alsook ongeschoolde werkkrachten boden zich aan op de Franse arbeidsmarkt. Tot het begin van de twintigste eeuw vormden deze Belgen de grootste groep immigranten in Frankrijk, vóór de Italianen, de Polen en de Spanjaarden. Dupâquier schat het aantal Belgische migranten in heel Frankrijk op zo'n 500.000 in 1891.⁸ De bevolking van Rijsel bestond

8. Dupâquier, 'La contribution', 341.

tussen 1870 en 1890 uit twintig tot dertig procent vreemdelingen, hoofdzakelijk Belgen.⁹ In het naburige Roubaix vormden de Belgen tussen 1872 en 1886 zelfs de meerderheid van de bevolking.¹⁰ In Parijs werden er 45.281 Belgen geregistreerd in 1881. Zij vormden zo'n 27,6 procent van het totale aantal vreemdelingen.¹¹ Pas rond de eeuwwisseling nam de vestigingsmigratie in Frankrijk, en dan vooral in de industriële centra van in het noorden, af in het voordeel van de pendel- of grensarbeid.

Vóór 1880 percipieerde de overheid de aanwezigheid van vreemdelingen in Frankrijk voornamelijk als een sociaal en economisch fenomeen. Onder invloed van het liberale gedachtegoed beschouwde de politieke elite de vrijheid van het individu, ook van een vreemdeling, als een fundamenteel recht. Respect voor dit recht in eigen land garandeerde een zelfde behandeling voor Franse burgers in het buitenland.¹² Het migrantenbeleid beperkte zich dan ook hoofdzakelijk tot uitwijzen van vreemdelingen die afhankelijk waren van de openbare onderstand of zich inlieten met criminele of subversieve activiteiten. Beide categorieën vormden immers een last voor de maatschappij.¹³ De bevolking van departementen met een hoge concentratie aan vreemdelingen bekeek de aanwezigheid van deze niet-Franse burgers echter op een andere manier. Sinds de jaren dertig reeds protesteerden hun afgevaardigden in het parlement tegen het ontlopen van de dienstplicht door de nakomelingen van vreemdelingen, wat een oneerlijke concurrentie op de arbeidsmarkt met zich meebracht. Aangezien deze tweede- en derdegeneratiemigranten in Frankrijk waren geboren en getogen, konden zij in sociaal en cultureel opzicht beschouwd worden als 'Frans'. Juridisch echter waren zij vreemdelingen. Zij hoefden niet te voldoen aan de dienstplicht, die voorbehouden was aan Franse staatsburgers, noch moesten zij nadien als reservisten een trainingskamp van een maand, hun '28 dagen', doen. Voor werkgevers betekende het in dienst nemen van vreemdelingen dan ook een continuïteit van arbeid.¹⁴

De exclusiviteit van de dienstplicht voor staatsburgers was een gevolg van de overtuiging dat nationaliteit garant stond voor loyaliteit aan het land in

9. Association Française pour l'Avancement des Sciences, *Lille et la région du Nord en 1909* (Rijsel 1909) 863-864.

10. Reardon, *Belgian workers*, 80-81.

11. Lentacker, *La frontière franco-belge*, 253.

12. Gérard Noiriel, *Le creuset français* (Parijs 1988) 74; Patrick Weil, *Qu'est-ce qu'un Français?* (Parijs 2005) 73-77.

13. Art. 7 & 8 van de wet van 3 december 1849 aangaande de naturalisatie en het verblijf van vreemdelingen; Frank Caestecker, 'The changing modalities of regulation in international migration within continental Europe, 1870-1940', in: A. Böcker, K. Groenendijk, T. Havinga en P. Middelhout (eds.), *Regulation of migration: international experiences* (Antwerpen/Apeldoorn 1998) 73-98, aldaar 74-76.

14. Annie Crépin, 'Élargissement de la citoyenneté, limitation de la naturalisation: la conscription, pierre de touche du débat', *Revue d'Histoire du XIXe siècle* 18 (1999) 13-26.

kwestie. Frans burgerschap bezitten impliceerde meestal dat het individu was geboren uit Franse ouders, met Franse normen en waarden was opgevoed en in Frankrijk woonde. Vreemdelingen daarentegen waren geboren uit niet-Franse ouders en hadden vaak hun vroegste kindertijd – de jaren van socialisatie – buiten Frankrijk doorgemaakt. Hun loyaliteit aan het gastland was dan ook twijfelachtig. Vanuit deze overtuiging was de invoering van de dienstplicht voor vreemdelingen, om tegemoet te komen aan de frustraties van de autochtone bevolking, geen optie. Desondanks was het noodzakelijk die vreemdelingen aan wiens trouw niet getwijfeld kon worden, namelijk diegenen die geboren en getogen waren in Frankrijk, op te nemen in de Franse natie. Een hervorming van de nationaliteitswetgeving drong zich op.

In 1851 bepaalde de wetgever reeds dat in Frankrijk geboren zonen van vreemdelingen, zelf geboren in Frankrijk, automatisch de Franse nationaliteit verkregen *tenzij ze deze expliciet weigerden bij hun meerderjarigheid* (dubbel *ius soli*). In de daaropvolgende decennia oordeelde de overheid dat deze laatste optie te veel werd gebruikt. Daarom werd de procedure in 1874 bemoeilijkt: het behoud van de oorspronkelijke nationaliteit moest worden bevestigd met een officieel document van het land van herkomst. Deze maatregel ten spijt trachtten nakomelingen van migranten nog steeds de nationaliteit van hun voorvaders in te roepen om de dienstplicht te ontlopen.¹⁵

Na de roemloze nederlaag in de Frans-Duitse oorlog concentreerde het nieuwe regime van de derde Franse Republiek zich op de (her)vorming van de Franse natie. In eerste instantie echter moest worden uitgemaakt wie hiervan deel uitmaakte. Een vernieuwde aandacht voor de invulling van het Franse burgerschap bracht met zich mee dat ook de notie van vreemdeling werd herzien.¹⁶ Voor de Franse burgerbevolking vormde dit de aanleiding om die aanhoudende frustraties over de dienstplicht en het inpakken van arbeidsplaatsen opnieuw onder de aandacht van de politiek te brengen. Het lied *L'égalité* van Louis Longret uit 1879, waarmee we dit artikel inleidden, past binnen deze tendens. In de jaren 1880 echter zetten, in tegenstelling tot de vorige decennia, externe factoren de eis kracht bij. De stagnatie van de Franse bevolkingsgroei vergrootte de vrees voor een tekort aan troepen in het licht van een nakende oorlog met Duitsland. Tegelijk toonde de vooruitgang van de statistiek aan dat een enorme massa immigranten thuis was in Frankrijk, waardoor de vrees voor een 'interne vijand' groeide.¹⁷

In oktober 1888 vaardigde Frankrijk een decreet uit dat bepaalde dat elke arbeidsmigrant zich, binnen de twee weken na zijn aankomst in een Franse gemeente, moest melden op het stadhuis. Daarbij werd hij verplicht de administratieve kosten van de registratie te betalen. Telkens als hij of zij verhuisde,

15. Weil, *Qu'est-ce qu'un Français?*, 73.

16. Brubaker, *Citizenship*, 46-47.

17. Noiriel, *Creuset*, 82; Brubaker, *Citizenship*, 105-106; Weil, *Qu'est-ce qu'un Français?*, 78.

werd deze procedure herhaald. De wet werkte retroactief, wat betekende dat elke arbeider van vreemde nationaliteit, ook na reeds decennialang verblijf in Frankrijk, verondersteld werd zichzelf en zijn familie kenbaar te maken. Onder andere in Rijsel zorgde dit voor logistieke moeilijkheden: de stadsdiensten konden de toeloop van Belgen nauwelijks aan.¹⁸ Op het einde van de registratieperiode stond de teller er op 21.044 verklaringen, goed voor 53.115 vreemdelingen waaronder 51.337 Belgen. Procentueel betekende dit dat 28,7 procent van de Rijselse bevolking een vreemde nationaliteit had. 27,3 procent van de bevolking was Belgisch.¹⁹ In heel Frankrijk registreerden zich ruim één miljoen vreemdelingen: in het noorden zo goed als allemaal Belgen, in het zuiden Italianen en Spanjaarden. De Belgisch socialistische krant *Vooruit* maakte melding van ontzetting bij de Franse bevolking, want ‘op elke 33 bewoners van Frankrijk komt derhalve 1 buitenlander’.²⁰

De invoering van de vreemdelingenregistratie in 1888 diende niet alleen statistische, maar ook protectionistische doeleinden. Al dertig jaar sluimerde de discussie over de bescherming van de nationale arbeidsmarkt. Voorstellen hieromtrent – gaande van een vreemdelingenbelasting tot een verbod op het aanwerven van vreemdelingen – werden telkens van tafel geveegd.²¹ De democratisering van het Franse politieke bestel maakte het echter onmogelijk de eis van de autochtone arbeiders, die per slot van rekening een belangrijke groep kiezers vormden, nog langer te negeren. In 1888 werd dan toch een belasting ingevoerd, zij het via de omweg van een vreemdelingenregistratie. De Franse bevolking kon zich wel vinden in de maatregel, zo gaf een populair lied uit Rijsel, geschreven door een zekere Emile Méplomb, aan.²² In de strofes benadrukte Méplomb het controlerende aspect van de maatregel, namelijk het onderscheppen van uitgewezen criminelen, en wees hij de klacht van de vreemdelingen, die de wet als een nieuwe belasting van de overheid beschouwden, af. Bovendien was eindelijk ook de eerste stap op het beperken van de tewerkstelling van vreemdelingen gezet, aldus Méplomb.

De dienstplicht, nationaliteitswetgeving en vreemdelingenregistratie waren onlosmakelijk met elkaar verbonden thema’s in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Zoals eerder aangegeven vormde 1889 een cesuur in het debat. De nieuwe nationaliteitswetgeving van 26 juni 1889 kende de Franse nationaliteit *verplicht* toe aan alle derdegeneratiemigranten. Tweedegeneratiemigranten konden deze nog steeds weigeren bij hun meerderjarigheid. De nieuwe militaire regelgeving van 15 juli voerde ook de persoonlijke dienstplicht in. Vanaf 1889 werden nakomelingen van vreemdelingen die hun soci-

18. ‘L’inscription des étrangers’, *L’écho du Nord*, 17 oktober 1888.

19. ‘Le décret sur les étrangers’, *L’écho du Nord*, 10 januari 1889.

20. *Vooruit*, 15 oktober 1888.

21. Noiriël, *Creuset*, 84-85.

22. B.M.I. 44186 1889 4: Emile Méplomb, *L’cang’mint d’ domicile des étrangers* (Lille 1889).

alisatie in Frankrijk hadden doorgemaakt volwaardige Franse burgers van wie de loyaliteit niet in twijfel werd getrokken. Het toekennen van de Franse nationaliteit impliceerde dan ook dat zij hun dienstplicht voor Frankrijk vervulden.

Wat betreft eerstegeneratiemigranten lagen de zaken echter volledig anders. Zij konden in de jaren vóór 1889 de Franse nationaliteit verwerven via naturalisatie, wat beschouwd werd als een gunst van de Franse overheid. Deze procedure bestond uit twee delen. In de eerste plaats moest een kandidaat de *admission à domicile* of de toestemming verkrijgen zich te vestigen in het land. Dit statuut ging gepaard met heel wat Franse burgerrechten, maar zonder de militaire dienst. Pas na een wachttijd van drie jaar mocht men zich kandidaat stellen voor volledige naturalisatie, en uiteraard moest men opnieuw betalen om dit te kunnen doen. De kosten werden bewust hoog gehouden (175,25 *francs*): wie van de voordelen van het Franse burgerschap wou genieten, maar te oud was om militaire dienst te verrichten, moest bereid zijn dit financieel te compenseren. In de praktijk hielden de meeste vreemdelingen het bij een *admission à domicile*.²³ Met de hervorming van de nationaliteitswetgeving in 1889 werden ook de bepalingen omtrent naturalisatie opnieuw onder de loep genomen. Verder in deze bijdrage gaan we hier uitgebreid op in.

België tussen Frankrijk en Duitsland: een gespannen verhouding

De frustraties omtrent het ontlopen van de dienstplicht door vreemdelingen hadden in het noorderdepartement voornamelijk betrekking op jongeren van Belgische afkomst. Dit deed de reputatie van de Belgische gemeenschap weinig goeds. In de jaren tachtig groeide het wantrouwen tegenover de Belgische 'kolonie' bovendien als gevolg van de buitenlandse politiek van hun land van herkomst.

België werd in 1830 internationaal erkend als neutrale zone tussen Frankrijk en Duitsland. Tot haar eigen verbazing en trots werd er tijdens de Frans-Duitse oorlog niet geraakt aan deze neutraliteit. In de daaropvolgende decennia koesterde het landje meer sympathie voor het georganiseerde Duitsland dan voor het republikeinse Frankrijk. Officieel echter werd de neutraliteitspolitiek – die onterecht beschouwd werd als de belangrijkste bescherming tijdens toekomstige conflicten – gehandhaafd. De internationale politiek, met Engeland voorop, stond echter in toenemende mate weigerachtig tegenover de taak deze neutraliteit te garanderen zonder enige defensieve inspanningen van België zelf. Zij ondersteunden het voorstel van de Belgische koning Leopold II om de Maasvallei, die een vrije doorgang bood tussen Frankrijk en

23. Weil, *Qu'est-ce qu'un Français?*, 66.

Duitsland, beter te verdedigen via de uitbouw van een reeks forten. Om deze Maasforten te bemannen waren er echter meer manschappen nodig en zou België de loting-vervanging moeten inruilen voor persoonlijke dienstplicht. Dit laatste voorstel stuitte op tegenstand bij de bevolking alsook bij heel wat politici (voornamelijk aan katholieke zijde) en de Belgische pers.²⁴ Het debat werd over de grens aandachtig gevolgd. *L'écho du Nord*:

Les Belges sont nombreux dans le Nord, la chose touche donc directement 300,000 habitants du département. D'autre part, les plaintes de nos nationaux contre la présence de cette colonie qui participe à notre vie sans payer le prix du sang à la patrie française, donnent une importance considérable à la *Brochure Verte* [een pamflet voor in het invoeren van persoonlijke dienstplicht in België].²⁵

Het invoeren van de persoonlijke dienstplicht in België kon immers betekenen dat vreemdelingen in Frankrijk niet langer de militaire dienst konden ontlopen, maar die in eigen land zouden moeten vervullen.

De nationale defensiedebatten in België werden kracht bijgezet door de vernieuwde internationale oorlogsdreiging tussen Frankrijk en Duitsland als gevolg van de spectaculaire politieke opkomst van generaal Boulanger in Frankrijk.²⁶ Zijn revanchistische standpunten omtrent Elzas-Lotharingen, de economisch belangrijke grensregio die Duitsland na de Frans-Duitse oorlog had geannexeerd, werd in de anti-Duitse pers in Frankrijk bejubeld en ondersteund. In juli 1888 lanceerde *La Nouvelle Revue*, een Parijs tijdschrift dat zich toespitste op de internationale politieke actualiteit, het eerste van een reeks artikelen waarin men België beschuldigde een valse neutraliteitspolitiek ten voordele van Duitsland te voeren. Het artikel was van de hand van Juliette Adam, hoofdredactrice van het blad, die in haar *salon* in Parijs vooraanstaande republikeinse politici ontving en op de hoogte bleef van de contemporaine binnen- en buitenlandse politiek en diplomatie. Zij was zeer revanchistisch en pleitte in haar tijdschrift geregeld tegen de Duitse rijkskanselier Bismarck. Met haar opiniestukken hield zij het gerucht levendig dat de Belgische koning Leopold II een pact zou hebben gesloten met Bismarck,

24. Luc De Vos, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914* (Brussel 1985) 219-260.

25. 'Le service militaire personnel en Belgique', *L'écho du Nord*, 13 januari 1889. 'De Belgen zijn talrijk in le Nord, het debat is van belang voor 300.000 inwoners van het departement. Bovendien vergroten de klachten van de burgers over deze kolonie, die deelneemt aan onze manier van leven zonder de bloedbelasting te betalen, nog eens extra het belang van de *Brochure Verte*' (Vertaling auteurs).

26. D.H. Thomas, *The Guarantee of Belgian Independence and Neutrality in European Diplomacy, 1830's-1930's* (Kingston (Rhode Island) 1983) 410-414; Rik Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek (1830-2000)* (Leuven 2006) 185-187.

waarin zou bepaald zijn dat Duitsland het recht had om de vestingen Luik en Namen te bezetten indien België werd bedreigd.²⁷ Volgens *La Nouvelle Revue* zou België een loopje nemen met haar neutraliteitsstatus en zich in een conflict tussen Frankrijk en Duitsland aan de kant van Duitsland scharen, in ruil voor onder andere Frans-Vlaanderen – dat per slot van rekening ooit bij Vlaanderen had gehoord.²⁸ De internationale pers hield dit gerucht geruime tijd onder de aandacht. Op twee oktober 1888 – de dag van het Franse decreet op de verblijfsverklaring voor arbeidsmigranten – meldde *Le Gaulois*, een conservatieve Franse krant, dat de prins van Chimay, toenmalig Belgisch minister van Buitenlandse Zaken, in een interview aan de krant *Gil Blas* zou hebben toegegeven dat zowel koning Leopold II als het kabinet van eerste minister Beernaert en met hen *alle Vlamingen* vijandig zouden staan tegenover Frankrijk. In Parijs ontkende de Belgische diplomaat baron Beyens echter dat er ooit een interview aan *Gil Blas* was gegeven.²⁹

De hele kwestie werd nauwgezet gevolgd in het *département du Nord*, dat volgens Adam voorbestemd was om Belgisch te worden. In 1888 bracht Ardouin-Dumazet, hoofdredacteur van de grote regionale krant *L'écho du Nord*, in zijn krant verslag uit van zijn reis langs de Franse, Belgische en Duitse grenzen om de gevreesde militaire versterkingen in de regio met eigen ogen te zien. Hij deed de aantijgingen van Juliette Adam af als nonsens: er was geen sprake van oorlogsvoorbereidingen in de regio. Zijn bevindingen werden later gebundeld en gepubliceerd in boekvorm.³⁰ De diplomatieke rel deed geen goed aan de reputatie van de Belgische gemeenschap in Frankrijk, die reeds in het dienstplichtdebat onder vuur lag. Hoe verbonden voelden deze Belgen zich nog met hun land van herkomst? Kon men wel van hun loyaliteit ten opzichte van het gastland op aan?

De reactie van de Belgische migrantengemeenschap in Parijs en Rijsel

Tot nog toe schetsten we de opkomst van het nationalistische denken in Frankrijk en de gevolgen hiervan voor de vreemdelingen. In wat volgt willen we nagaan hoe de Belgische migranten reageerden op het nationalistische klimaat

27. Comte Paul Vasili, 'Un secret d'État', *La Nouvelle Revue* 53 (1888) 7-10; Saad Morcos, *Juliette Adam* (Caïro 1961) 202-204; Thomas, *The Guarantee*, 388-423.

28. Vasili, 'Un secret', 7-10; Foucault de Mondion, *La Belgique livrée à l'Allemagne 1886-1891* (Parijs 1891) 206.

29. M. Gérard, 'La neutralité de la Belgique. Conversation avec le baron Beyens', *Le Gaulois*, 2 oktober 1888.

30. Ardouin-Dumazet, *La frontière du Nord et les défenses belges de la Meuse. Réponse aux "révélations" de Mme Juliette Adam* (Lille 1888).

en de maatregelen in het land. We spitsen ons hierbij toe op Parijs en Rijsel, omdat deze twee steden een grote Belgische gemeenschap herbergden.

Nationale identiteit en loyaliteit waren bekommernissen waar het gros van de Belgische migranten in Frankrijk mee werd geconfronteerd tijdens de periodes van economische recessie in de negentiende eeuw, wanneer de eis om bescherming van de nationale arbeidsmarkt opnieuw opflakkerde. Onder het tweede Franse Keizerrijk kende Frankrijk een aanhoudende economische bloei, en werden vreemdelingen in veel mindere mate gecriminaliseerd dan tijdens de voorgaande en volgende periode. De militaire nederlaag in de Frans-Duitse oorlog, de politieke vernedering en vooral de economische recessie tijdens de derde Franse Republiek brachten het vreemdelingenprobleem terug onder de aandacht. De invoering van de vreemdelingenregistratie in 1888 was de eerste tastbare xenofobe maatregel waarmee de Belgen geconfronteerd werden: de maanden daarop zochten de Belgische migranten actief naar een manier om het statuut van vreemdelingen achter zich te laten. *L'écho du Nord* schreef in zijn editie van 4 november 1888 dat 'le récent décret sur l'inscription des étrangers a déterminé dans la colonie belge, si nombreuse dans notre région, un mouvement très accentué en faveur de la naturalisation'. De krant kwam tegemoet aan een algemene vraag om de wetgeving ter zake uit de doeken te doen.³¹ In diezelfde periode werden binnen de Rijnse migrantengemeenschap informatiesessies over naturalisatie georganiseerd.³² Nakomelingen van vreemdelingen konden op het lokale stadhuis de Franse nationaliteit verwerven. Eerstegeneratiemigranten daarentegen moesten de tweedelige naturalisatieprocedure doorlopen en hiervoor twee maal 175,25 francs betalen. Als grootste en langst gevestigde groep vreemdelingen in het land vond de Belgische 'kolonie' het niet ongepast de Franse overheid te verzoeken de kosten te verlagen of zelfs helemaal af te schaffen. Eerstegeneratiemigranten waren dan wel niet geboren op Franse grond, hun langdurige vestiging in het land vormde een voldoende garantie voor hun loyaliteit. Door middel van Belgische manifestaties in verschillende Franse steden, waaronder Parijs en Rijsel, maar ook Duinkerken, maakte deze migrantengroep haar standpunt kenbaar. Deze collectieve actie was een rechtstreeks gevolg van de verplichte registratie in 1888, maar het toenemende nationalistische klimaat in Frankrijk vormde de diepere oorzaak van deze beweging. De Belgische migranten realiseerden zich aan de verkeerde kant van de scheidslijn tussen Frans burger en vreemdeling te bevinden. Waarschijnlijk was het de eerste maal dat een politiek thema er in slaagde de Belgische migrantengemeen-

31. L. Brun, 'Les Belges Français', *L'écho du Nord*, 4 november 1888. 'Het recente decreet met betrekking tot de vreemdelingenregistratie heeft een tendens tot naturalisatie teweeg gebracht in de Belgische kolonie, die talrijk is in onze streek' (Vertaling auteurs).

32. 'Les étrangers à Lille', *L'écho du Nord*, 2 december 1888; 'Les Belges résidant à Lille', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 6 december 1888.

schappen in Franse steden te verenigen op basis van hun gedeelde nationale herkomst, hoewel de ideologische verschillen niet werden overkomen en de manifestaties zich dan ook langs deze breuklijnen organiseerden. Toch is het op de been brengen van enkele duizenden migranten van verschillende ideologische achtergrond rond hetzelfde thema op zich al voldoende indicatie voor de algemene interesse en bekommernis van de Belgische migranten om de debatten en beslissingen van eind jaren 1880.

In het najaar van 1888 publiceerde een zekere Edouard Huret, een Belgische migrant met links-republikeinse sympathieën, in de Franse krant *Le Soir* een oproep aan zijn landgenoten 'qui ne veulent pas être compris dans l'infime minorité de leurs compatriotes prussiennisés' om samen een meeting te organiseren in Parijs.³³ Hij bevestigde daarmee het beeld van België als een marionet van Duitsland, dat ook Juliette Adam via haar tijdschrift had verspreid. Huret was hoogstwaarschijnlijk actief in de Parijse *club républicain belge*, gesticht door de Belgische socialist Léon Defuisseaux. Diens broer, de socialistische militant Alfred Defuisseaux, trad op als secretaris van het organisatiecomité van de meeting. Alfred had in België een veroordeling opgelopen wegens volksmennerij en majesteitsschennis omdat hij in zijn pamflet *Le Catéchisme du Peuple* (1886) betoogd had dat de koning verantwoordelijk was voor de miserabele toestand waarin de arbeidersklasse zich bevond.³⁴ De Belgische meeting in Parijs ging door op zondag 11 november 1888, om twee uur in de *Tivoli Vaux-Hall, rue de la Douane*. Drieduizend Belgen alsook verschillende Franse politici van linkse signatuur woonden de vergadering bij.

Tijdens de meeting verheerlijkte de voorzitter van het organisatiecomité, Huret, eerste de republikeinse idealen van Frankrijk. Daarna vestigde hij de aandacht op de dankbaarheid die de Belgische republikeinen in Parijs voelden ten opzichte van het land. Zij wilden niets liever dan zich laten naturaliseren om zo hun (militaire) diensten te kunnen leveren. In een verzoekschrift, gericht aan de minister van Justitie, werd gepleit voor *gratis* naturalisatie van Belgische migranten. Hun loyaliteit viel niet te betwijfelen, aangezien zij al geruime tijd woonden en werkten in het land en sommigen onder hen zelfs onder de Franse vlag hadden gevochten tijdens de Frans-Duitse Oorlog. Als Franse burgers zouden de Belgen een meerwaarde vormen voor de patriotische bevolking, besloot Huret.

Tussen de jubelkreten en het applaus door slaagde een onbekende er in een kritische stem te laten horen. 'Le gouvernement de la République n'a

33. Ministerie van Buitenlandse Zaken (verder BZ), Diplomatiek Archief (verder DA), Dossier 'France, 1887-1891'. Film N° P882-883. Dossier N° 851. Knipselmap: 'Appel aux Belges', *Le Soir*, s.d. (1888). 'De Belgen [...] die niet onder de kleine minderheid van hun verpruiste landgenoten willen gerekend worden' (Vertaling auteurs).

34. L. Machu en Firmin Lentacker, 'Un rapport sur les relations diplomatiques franco-belges de 1871 à 1898', *Revue du Nord* 44 (1962) 89-107, aldaar 103, n. 27.

pas plus besoin de nos remerciements que nous de le remercier'.³⁵ Hij werd onmiddellijk het zwijgen opgelegd door de joelende menigte, die zowel 'Vive la France!' als 'A bas Léopold!' en 'A bas l'Allemagne!' scandeerde. Als rechtgeaarde republikeinen koesterden de deelnemers aan de manifestatie een diepe minachting voor de Belgische koning Leopold II en de grote vijand Duitsland. Op het einde van de meeting werd vol enthousiasme de *Marseillaise* gezongen.

In tegenstelling tot de manifestatie in Parijs reflecteerde die in Rijsel geen duidelijk ideologisch profiel. De deelname van de charitatieve vereniging Saint-Vincent-de-Paul doet vermoeden dat het initiatief katholiek geïnspireerd was. Dit werd echter niet benadrukt, mogelijk omdat men zich richtte tot een republikeinse, geseculariseerde regering. Voor de manifestatie in Rijsel zijn we voornamelijk aangewezen op krantenartikelen.³⁶ Weken vóór de manifestatie, die plaats vond op zondag 10 februari 1889, werd zij al door het organisatiecomité in de regionale en lokale kranten aangekondigd.³⁷ Dit organisatiecomité kwam ongetwijfeld voort uit de middenklasse van de migrantengemeenschap. De voorzitter, Alphonse Bouchard, was een tandarts. Verschillende andere leden van het comité waren bediende of boekhouder van beroep. Ook enkele hoogopgeleide ambachtslieden engageerden zich. Ongetwijfeld waren zij financieel in de mogelijkheid zich te laten naturaliseren. Toch voelden zij zich in die mate verbonden met hun land van herkomst en de lokale Belgische gemeenschap, dat zij een evenement organiseerden waarbij zij zowel uiting gaven aan hun Belgische origine als aan hun loyaliteit ten opzichte van Frankrijk. Wat meer is, het evenement genoot een enorme belangstelling: in zijn rapport aan de prefect van *le Nord* schatte de politiecommissaris het aantal deelnemers op zo'n vier- à vijfduizend.³⁸ Klaarblijkelijk werd het organisatiecomité ook massaal gesteund vanuit de Belgische gemeenschap, die hoofdzakelijk uit fabrieksarbeiders bestond. Hun belang bij de naturalisatie sloot aan bij de gevoeligheden van de middenklasse en bewerkstelligde het succes van de manifestatie. Om drie uur in de namid-

35. 'Belges Français', *Le petit journal*, 13 november 1888. 'De regering van de Republiek heeft onze dank niet nodig, net zomin als wij hen moeten bedanken' (Vertaling auteurs).

36. 'La manifestation des Belges à Lille', *Le bien public*, 12 februari 1889; 'Les Belges à Lille', *L'indépendance belge*, 12 februari 1889; 'La manifestation des Belges', *Journal de Roubaix*, 12 februari 1889; 'La manifestation des Belges à Lille', *L'écho du Nord*, 12 februari 1889; 'Manifestation des Belges habitant Lille en l'honneur de la France', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 12 februari 1889.

37. *L'écho du Nord*, 13 januari 1889; 'Avis aux Belges', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 20 januari 1889; *L'écho du Nord*, 27 januari 1889; 'Avis aux Belges', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 27 januari 1889; *L'écho du Nord*, 2 februari 1889; 'Avis aux Belges', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 2 februari 1889.

38. Archives Départementales du Nord (verder ADN), M 162/2: Rapport van de politiecommissaris van Rijsel aan de prefect van het departement *le Nord*, 10 februari 1889.

dag verzamelde de menigte in het Rijselse *Palais Rameau*, dat ter beschikking werd gesteld door het stadsbestuur, om er te luisteren naar de speeches van het organisatiecomité. Deze waren opgebouwd rond de kernbegrippen *amour* (liefde) en *reconnaissance* (erkentelijkheid). Daarbij beperkte men zich, in tegenstelling tot de manifestanten in Parijs, niet tot de verheerlijking van het gastland, maar trachtte men ook de Belgische nationale identiteit in ere te houden. Voorzitter Bouchard sprak in zijn welkomstwoorden over het *Belgische volk* dat afkerig stond van elke vorm van slavernij. Dit betekende echter ook dat ‘ce peuple, si fier de ses libertés, sait aimer et lorsqu’il aime, il se donne tout entier, offrant à la fois et son coeur et son âme’.³⁹ Uiteraard doelde hij hiermee op de liefde van de Belgische migranten voor Frankrijk.

Na Bouchard nam vicevoorzitter Grumeau het woord. Deze verwees in zijn speech naar de debatten over nationaliteit, naturalisatie en de dienstplicht voor vreemdelingen als de aanleiding voor de manifestatie. Meteen ontkende hij ook het bestaan van een geheim verdrag tussen Pruisen en Leopold II. De relatie tussen Frankrijk en de migrantengroep vergeleek hij met die tussen ouder en kind. De Belgische migranten waren loyaal aan Frankrijk, en stelden:

Nous vous aimons comme notre Mère-Patrie parce que vous nous recevez comme vos fils, que nous vivons de votre force, de votre intelligence, de votre vie.⁴⁰

Net als kinderen jegens hun ouders waren de Belgische migranten liefde en erkentelijkheid aan het gastland verschuldigd. Deze schuld kon onder andere worden ingelost door hun nakomelingen op te voeden in liefde voor Frankrijk, zodat ze bij hun meerderjarigheid de Franse nationaliteit zouden aannemen en hun dienstplicht vervullen. De organisatoren wilden echter verder gaan en deden daarvoor een beroep op de verantwoordelijkheid van Frankrijk, als *ouder* in de relatie. De Franse wetgeving moest een haalbare mogelijkheid voor naturalisatie van eerstegeneratiemigrantenvoorzien, anders verhinderde zij deze trouwe dienaren hun liefde voor de natie in daden om te zetten.

Nous, Belges qui habitons la France, qui sommes par conséquent à même d’apprécier les Français, nous les aimons, les Français, et que, pour leur prou-

39. ‘Manifestation des Belges habitant Lille en l’honneur de la France’, *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 12 februari 1889. ‘[...] dit volk, dat zo trots is op zijn vrijheden, kan liefhebben. Wanneer het liefheeft, geeft het zich helemaal en biedt het zowel zijn hart als zijn ziel aan’ (Vertaling auteurs).

40. ‘Manifestation des Belges habitant Lille en l’honneur de la France’, *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 12 februari 1889. ‘Wij houden van u als ons Moederland omdat u ons hebt ontvangen als uw zonen, en omdat wij leven door uw kracht, uw verstand en uw leven’ (Vertaling auteurs).

ver notre amour, nous voulons, sous forme de naturalisation, prendre l'engagement formel de verser, avec eux, notre sang pour la patrie française!⁴¹

Net als in Parijs, stelde men ook in Rijsel een petitie op. Men hield het echter bij het wat realistischere verzoek van een *vermindering* van de kosten. De petitie kon later in elke wijk van de stad ondertekend worden en zou worden afgegeven in Parijs.⁴²

Soms werd het discours van ouders en kinderen vervangen door dat van een andere 'verwantschap'. Telkens wanneer België als natiestaat ter sprake kwam, verwees men naar de omgang tussen beide bevolkingsgroepen als gelijken, als broers en/of zussen, wat duidt op een Belgisch nationaal bewustzijn. Bouchard vermeldde de traditionele vriendschap tussen 'les deux nations soeurs', en Grumeau beschouwde de liefde tegenover Frankrijk als een gevolg van de broederlijke ontvangst van de migranten uit België door de Fransen: 'Nous vous aimons comme des frères parce que vous nous recevez en frères'.⁴³

De gelijkheidsrelatie tussen beide buurlanden kwam echter het meest tot uiting in de symboliek die overal aanwezig was: er werden knoopjes als souvenir uitgedeeld met zowel de Franse als de Belgische driekleur; de fanfares speelden zowel de Franse als de Belgische nationale hymnen en langs het parcours zag men zowel Franse als Belgische vlaggen. Het geheel leek uiting te geven aan een zekere trots met betrekking tot een Belgische afkomst. Tegelijk echter werd een pleidooi gevoerd opdat de Belgische migranten op lange termijn volledig zouden opgaan in de Franse maatschappij. Dit alles was voor de Rijselse organisatoren perfect verzoenbaar. Volgens hen hielden de Belgische migranten de eer van twee naties hoog wanneer ze Frans burger werden en de dienstplicht vervulden: die van hun gastland alsook die van hun land van herkomst.

Bovendien, zo stelde secretaris Bruneel, hoefden de Belgische migranten zich niet in hun passieve rol te blijven schikken. Gezien de grote opkomst voor de meeting, was het niet ondenkbaar om als *Belgische gemeenschap* bij te dragen aan de Franse maatschappij en een rendabele liefdadigheidsvereniging te stichten met uitsluitend leden van Belgische afkomst. Op 20 mei

41. 'La manifestation des Belges à Lille', *L'écho du Nord*, 12 februari 1889. 'Wij, Belgen die in Frankrijk wonen, zijn bijgevolg de Fransen gaan appreciëren en van hen gaan houden. Om hen onze liefde te bewijzen, willen wij, door ons te laten naturaliseren, het formele engagement opnemen om samen met hen te vechten voor het Franse vaderland!' (Vertaling auteurs).

42. *L'écho du Nord*, 22 februari 1889.

43. 'Manifestation des Belges habitant Lille en l'honneur de la France', *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 12 februari 1889. 'Wij houden van u als broers omdat u ons ontvangen heeft als broers' (Vertaling auteurs).

A LA FRANCE

Les Belges Reconnaisants

*Souvenir de la Grande Manifestation de Lille,
du 10 Février 1889*

AU PALAIS RAMEAU

Paroles et Musique de EMILE BAETENS. — Grôé par M. DEROT.

PREMIER COUPLET

France chérie, tu donnes à tes enfants,
Bonheur, Travail et Liberté;
Aux étrangers, offrant en même temps,
Un bon accueil et l'hospitalité.
Belges, mes amis, méritons sa confiance,
Manifestons ensemble notre joie,
Et de tout cœur crions tous à la fois :
Vivent nos amis et surtout Vive la France !

Refrain

Sur nos drapeaux lisez donc la devise,
Bons compagnons, soyons toujours unis,
Et qu'en ce jour les deux Nations se disent : } *Bis.*
Belges et Français soyons tous bons amis !

DEUXIÈME COUPLET

On nous a dit l'*Union fait la force*,
Une fois de plus prouvons à nos amis,
Qu'à notre élan il ne manque qu'une amorce,
Pour qu'à jamais nous soyons tous unis;
Et si un jour la guerre est déclarée,
Que l'ennemi sache bien que nous sommes là,
Car nous saurons grossir la Grande Armée,
Il verra bien que le Belge ne bronche pas ! (*Refrain*)

TROISIÈME COUPLET

Puisqu'en ce jour la France hospitalière
Reconnait bien tous nos bons sentiments,
Rangeons-nous donc sous sa noble bannière !
Comptons-nous au nombre de ses enfants;
Et si plus tard, nos cœurs pleins d'espérance,
Nous obtenions les droits de tous Français,
Nous remercierions, de tous ces bienfaits,
Ce bon pays qu'on appelle la France ! (*Refrain*)

204 - Imp. Nouvelliste et Duché - 289

NORD

Afb. 1 ADN M 162/2 'Manifestation des Belges (1889)'.

1889 werd deze *Société Philanthropique des Belges* officieel erkend.⁴⁴ De vereniging had een vierledig doel: het aansporen van kinderen van Belgen tot het aannemen van de Franse nationaliteit, het verenigen van alle respectabele Belgen in Rijsel en omgeving om op die manier de Belgische nationale eer te vertegenwoordigen, het financieel ondersteunen van Franse noodlijdende families waarvan de kostwinner was opgeroepen om als reservist zijn ‘28 dagen’ te doen, en het verlenen van steun en hulp aan armen en families in moeilijkheden als gevolg van een ongeval.⁴⁵ De daaropvolgende jaren zouden uitmaken of de Belgische migranten, die massaal hadden deelgenomen aan de manifestatie, zich voldoende verbonden voelden met de Belgische identiteit om ook het zware engagement van de *Société Philanthropique des Belges* op te nemen. Vooralsnog waren de Belgische deelnemers aan de manifestatie enthousiast: het idee van Bruneel werd op applaus en de jubelkreten ‘Vive la France!’ en ook ‘Vive la Belgique!’ onthaald. De speeches werden besloten met een uitvoering van een speciaal voor de gelegenheid gecomponeerde lofzang *A la France* door het koor *l’Avenir* uit de Rijselse migrantenbuurt Moulins-Lille.

Sur nos drapeaux lisez donc la devise,
 Bons compagnons, soyons toujours unis,
 Et qu’en ce jour les deux Nations se disent:
 Belges et Français soyons tous bons amis.⁴⁶

Daarna begaf de massa zich door de straten van de stad naar de *Grand Place*, tot aan de voet van *la déesse de Lille*, ook wel *la Colonne* genoemd. Dit fel gekoesterde monument herinnerde de inwoners van Rijsel aan hun heldhaftig verzet tijdens het Oostenrijkse beleg van 1792. De symbolische plek was zeer geschikt voor het aanbieden van een gouden krans ter ere van Frankrijk, want net als de Franse patriotten van 1792 wilden ook de Belgische migranten zich engageren tot loyaliteit ten opzichte van de Franse natie, aldus Bouchard. Zijn woorden konden op heel wat bijval uit het publiek rekenen. De nationale volksliederen werden voor een laatste maal gezongen, waarna de deelnemers zich naar de omliggende drank- en eetgelegenheden haastten. Korte tijd later werd de gouden krans overgebracht naar het stadsmuseum van Rijsel.

44. ADN M 222/389 *Société Philanthropique des Belges*. Statuten (1889).

45. ADN M 222/389 *Société Philanthropique des Belges*. Statuten. Artikel 1 (1889).

46. ADN 162/2 E. Baetens, *A la France. Les Belges Reconnaissants* (Rijsel 1889). ‘Ons devies leest u op onze vlag: Beste vrienden, wij zijn altijd één! Moge beide Naties elkaar zeggen op deze dag: Belgen en Fransen – allen zijn goede vrienden’ (Vertaling auteurs).

De *Société Philanthropique des Belges*

Op 23 mei 1889, enkele dagen na haar officiële erkenning, kondigde de *Société Philanthropique des Belges* niet zonder enige trots in de kranten aan dat alle informatie met betrekking tot naturalisatie gratis kon worden bekomen elke zondagvoormiddag tussen tien en twaalf, in café Gambinus op de Grote Markt van Rijsel.⁴⁷ Het bestuurscomité rekende op heel wat interesse onder de Belgen.

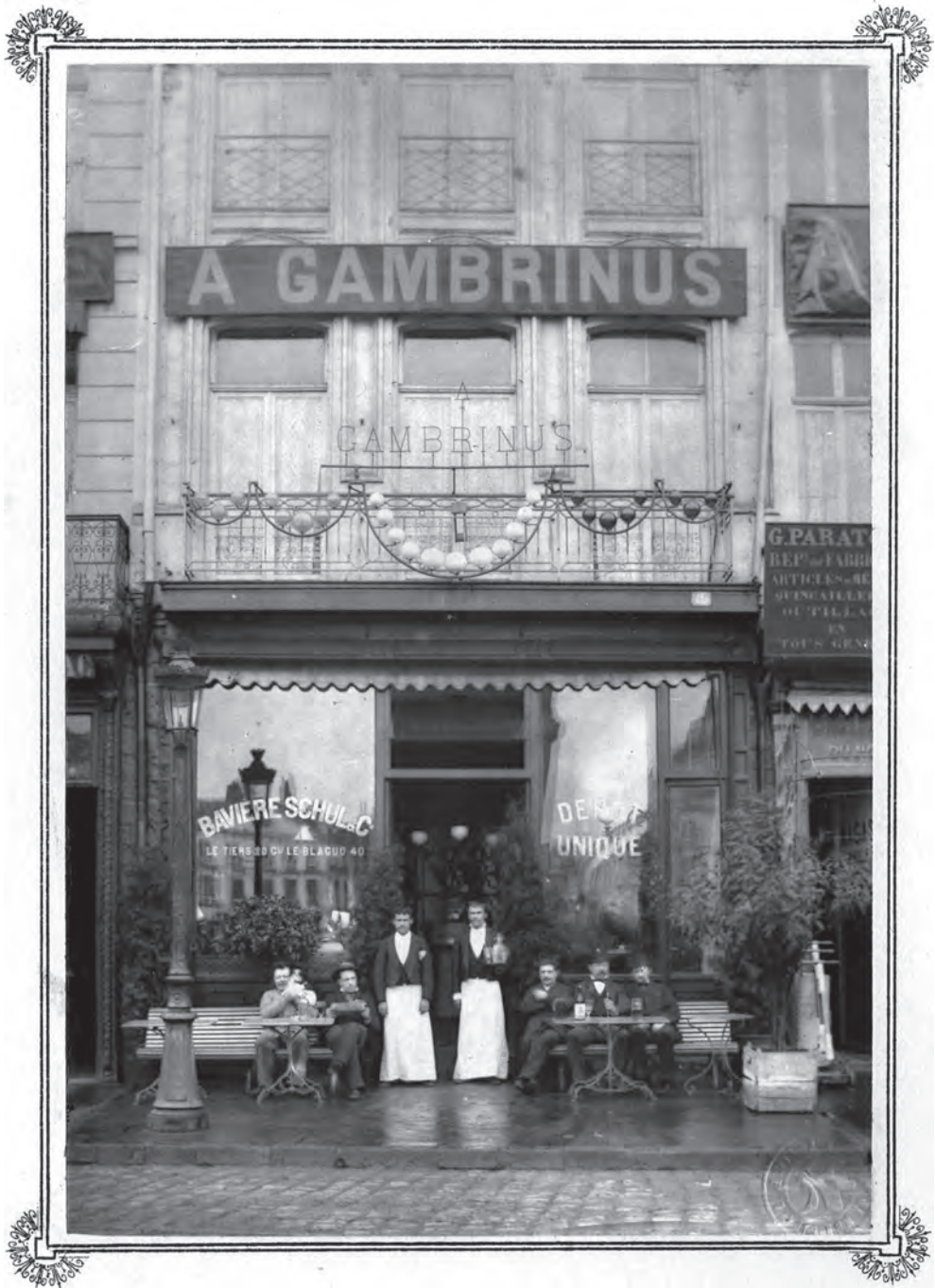
Het vierledige doel van de *Société Philanthropique des Belges*, dat we eerder al hebben aangeduid, werd echter ingehaald door de feiten. Nog geen maand na de officiële erkenning van de vereniging trad de nieuwe nationaliteitswetgeving van 1889 in werking. In haar editie van 29 juni lichtte *L'écho du Nord* de wetgeving toe voor de Belgen onder haar lezers. Daarbij verwees de auteur terug naar de bewering van de manifestanten dat zij maar al te graag de Franse nationaliteit zouden aannemen en dienen in het leger. 'Nous ne faisons donc que combler leurs vœux!', stelde hij.⁴⁸ De nieuwe regelgeving kwam echter in geen enkel opzicht tegemoet aan de wensen van de Belgische migranten. De procedure voor nationaliteitsverwerving via naturalisatie werd bewust streng gehouden. Alle manifestaties ten spijt werd nog steeds fundamenteel aan de loyaliteit van eerstegeneratiemigranten getwijfeld. De hoge dossierkosten werden behouden, het statuut van *admission à domicile* afgeschaft en de rechten van de genaturaliseerde verminderd.⁴⁹

De wetsveranderingen in de zomer van 1889 ontnamen de *Société Philanthropique des Belges* een groot deel van haar bestaansreden. In de daaropvolgende jaren trachtte de vereniging toch haar werking verder uit te bouwen en zo de belichaming van de Belgische gemeenschap in Rijsel te worden. Zij organiseerde verschillende concerten, nam deel aan feesten, kwam hier en daar noodlijdenden te hulp, en zorgde ervoor dat ze zichtbaar was in het verenigingslandschap door middel van symbolen, zoals een vlag en een stempel. Daarnaast stond de vereniging niet afkerig tegenover politiek die rechtstreeks op de Belgische gemeenschap in *le Nord* betrekking had. In 1890 ondersteunde ze de kandidatuur van Pierre Sonck, Belgisch industrieel in Rijsel, voor de functie van Belgisch consul in diezelfde stad. Grumeau, op dat moment voorzitter van de vereniging, slaagde er zelfs in persoonlijk een steunpetitie af te leveren op het kabinet van Buitenlandse Zaken te Brussel. Toen in 1891 de toenmalige consul Dansaert eindelijk afstand deed van zijn ambt, hield Buitenlandse Zaken echter geen rekening met de plaatselijke

47. 'Naturalisation', *L'écho du Nord*, 23 mei 1889; *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 24 mei 1889.

48. P. Wild, 'La nationalité', *L'écho du Nord*, 29 juni 1889. 'Wij vervullen slechts hun wensen!' (Vertaling auteurs).

49. Weil, *Qu'est-ce qu'un Français?*, 85-86.

Afb. 2 BMI Portefeuille 97, 16. 'Fabrication de la bière Bavaro-Belge. La succursale de Lille (1882), detail'.

gemeenschap en verleende de functie aan de kandidaat met de meest wenselijke familierelaties.⁵⁰

Ondanks haar scala aan activiteiten was het enthousiasme voor de Belgische vereniging onder de migranten vrij gering. Op haar hoogtepunt in 1890 ontving de *Société* zo'n 1321,75 *francs* aan bijdragen, wat veel minder was dan de verhoopte 12.000 *francs* die vierduizend leden met een jaarlijkse bijdrage van 3 *francs* zouden moeten opleveren.⁵¹ De vele leningen die de vereniging afsloot, brachten geen soelaas, zodat de *Société Philanthropique des Belges* in 1893 besloot om de vereniging op te heffen. Dit was niet toevallig enkele dagen nadat de Franse wetgever nog wat veranderingen had aangebracht aan de nationaliteitswetgeving van 1889, zonder daarbij te raken aan de voorwaarden voor naturalisatie.⁵² Het bestuurcomité bracht de prefect van *le Nord* op de hoogte via een brief, waarin men op verontschuldigende toon de moeilijkheden belichtte waarmee men te kampen had. Officieel stelde het bestuurscomité het voor alsof de Belgische migrantengemeenschap vond dat de stichting van een vereniging op basis van herkomst geen gepast antwoord vormde op het nationalistisch denken, maar eerder de tweedeling tussen burger en vreemdeling bevestigde, en dit terwijl het sociaal-culturele leven van Rijsel al lang in alle stilte gemengde, Frans-Belgische verenigingen telde.⁵³

L'accueil que nous recevons au milieu de la population française est trop cordial pour que nous puissions songer à former une société à part. Presque toutes les sociétés françaises nous sont franchement ouvertes; profitons-en pour grossir leurs contingents.⁵⁴

In werkelijkheid was het gebrek aan leden misschien te wijten aan de desinteresse van de Belgische migrantengemeenschap voor het bewaren van een eigenheid in deze fundamenteel Frans-Belgische omgeving. Waarschijnlijk bood de vereniging ook te weinig materiële voordelen voor de Belgische

50. BZ, DA, 'N^a Pers. 661 II: Consulat de Belgique à Lille (France) – Personnel. Démission de Monsieur E. Dansaert, consul de Lille, en 1891'.

51. 'La manifestation des Belges à Lille', *L'écho du Nord*, 12 februari 1889.

52. ADN M 222/389 *Société Philanthropique des Belges*. Beknopte boekhouding (1893).

53. Saartje Vanden Borre, 'Union et fraternité. Verenigingen van Belgische migranten in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (2009) 369-404.

54. ADN M 222/389 *Société Philanthropique des Belges*. Brief van het bestuurcomité aan de prefect van het departement le Nord, 12 augustus 1893. 'De ontvangst die wij van de Franse bevolking krijgen is zo hartelijk dat we de stichting van een aparte vereniging niet zouden durven in overweging nemen. Bijna alle Franse verenigingen staan zonder aarzeling voor ons open; laten wij hiervan dan ook profiteren en ons in hun rangen vervoegen' (Vertaling auteurs).

arbeiders. De pragmatische reden waarom de Belgische migranten hadden deelgenomen aan de manifestatie, algemene goedkope of gratis naturalisatie, was uitgesloten. Andere tastbare voordelen, zoals bijvoorbeeld onderlinge bijstand, bood de *Société Philanthropique des Belges* haar leden niet. Integendeel, zij verwachtte een persoonlijke en financiële inzet om zich op basis van de Belgische nationaliteit in Frankrijk te profileren. De emotionele gehechtheid van de Belgische migranten aan hun land van herkomst was echter te zwak om er zich voor te engageren, zoals de teloorgang van de vereniging duidelijk maakt.

Het verlangen Frans te worden en het besef niet Frans te zijn

In de wetenschappelijke literatuur stelt men de Franse assimilatiepolitiek vaak voor als uitermate succesvol in het vormen van Franse burgers, ook onder de migranten (Brubaker). Deze top-down benadering heeft echter te weinig aandacht voor de participatie van de migranten zelf in de creatie, de vorming en de combinatie van verschillende persoonlijke elementen tot een nationale identiteit. In dit artikel hebben we getracht deze gangbare benadering aan te vullen vanuit een *below*-perspectief door het vormingsproces van een nationale identiteit bij de Belgische migrantengemeenschap in Frankrijk te schetsen.

Met de opkomst van het nationalistische denken in Europa in de tweede helft, maar vooral het laatste kwart van de negentiende eeuw, richtte Frankrijk haar aandacht op een vernieuwde invulling van het begrippenpaar ‘burger’ en ‘vreemdeling’. Algemeen werden de kinderjaren – de jaren van socialisatie – beschouwd als essentieel voor het vormen van loyaliteit ten opzichte van het vaderland. Vanuit die logica kende Frankrijk in 1889 verplicht de Franse nationaliteit toe aan alle derdegeneratiemigranten, alsook aan tweedegeneratiemigranten die dit wensten. Daarmee hakte zij ook de knoop door in het debat over de dienstplicht voor nakomelingen van vreemdelingen. Eerstegeneratiemigranten kwamen niet in aanmerking voor deze nationaliteitstoekenning, juist omdat zij in het buitenland geboren waren en hun loyaliteit dus ten zeerste te betwijfelen viel. Naturalisatie – met de bijkomende kosten – was hun belangrijkste optie.

Om een beter beeld te krijgen van de vreemdelingenpopulatie ging Frankrijk over tot de registratie van alle arbeidsmigranten, ongeacht de duur van hun verblijf in het land. De Belgische migrantengroep ervoer deze verplichte vreemdelingenregistratie en -belasting als een uiting van wantrouwen tegenover haarzelf, en dit ondanks haar talrijke en lange aanwezigheid in het land. In een poging deze sociale categorisatie van zich af te schudden, organiseerden de Belgen in verschillende steden waaronder Parijs en Rijsel manifestaties om het gastland te overtuigen van hun loyaliteit. Zij verzochten de Franse

regering om een makkelijk toegankelijke naturalisatieprocedure. Juist door de organisatie van deze manifestaties *op basis van herkomst* gaf men echter ook uiting aan een Belgische nationale identiteit, die was geactiveerd door de toenmalige debatten over nationaliteit en dienstplicht, en de moeilijke internationale verhouding tussen het land van herkomst (België) en het gastland (Frankrijk). Het verlangen om Frans te worden, dat zowel in Parijs als in Rijsel werd uitgesproken tijdens de speeches, bevestigde het feit dat men ondanks alles *niet Frans was*.

De links-republikeinse manifestatie in Parijs geeft een interessante inkijk in de reacties van Belgische politieke vluchtelingen op de toename van het nationalistisch denken in Frankrijk. Ondanks hun verheerlijking van het ‘ideale’, republikeinse Frankrijk en hun gelijke ideologische overtuiging, kende Frankrijk hen niet het staatsburgerschap toe – zij hadden immers hun socialisatie doorgemaakt in België, en zelfs een vurige republikeinse overtuiging kon de vermeende loyaliteit aan de geboortegrond niet compenseren. De manifestatie in Rijsel op haar beurt geeft ons een idee van de reactie van de vermoedelijk katholieke Belgische middenklasse in *le Nord*. Terwijl zij liefde en erkentelijkheid tegenover Frankrijk predikte, hield zij ook expliciet de Belgische nationale identiteit in ere. Trouw aan de Franse natie werd ontleend aan de eigenheid van het Belgische volk dat ‘sait aimer et lorsqu’il aime, il se donne tout entier, offrant à la fois et son cœur et son âme’.⁵⁵ Ten laatste geeft het succes van de Rijselse manifestatie en het *échec* van de *Société Philanthropique des Belges*, die was ontstaan in haar schoot, ons indirect informatie over de visie van de modale Belgische arbeidsmigrant op de actualiteit. De toenmalige politieke debatten en moeilijkheden activeerden een vaag gevoel van nationale identiteit onder deze Belgische migranten. De sociale categorisatie van de Belgen als ‘vreemdelingen’ zette hen ertoe aan massaal deel te nemen aan de manifestatie. Op langere termijn bracht het in stand houden van een Belgische identiteit – en aldus de stempel van vreemdeling – weinig praktische voordelen, zeker niet nadat de Franse overheid haar standpunten in de nationaliteitskwestie in wetten had gegoten. De Belgische nationaliteit had ook te weinig emotionele waarde om die te cultiveren in de gemengde Frans-Belgische cultuur te Rijsel. Belgische migranten in Rijsel percipieerden zich nu eenmaal niet voldoende als een culturele groep om zich als zodanig te profileren in het sociaal-culturele landschap van de stad. Om die redenen kon de *Société Philanthropique des Belges* dan ook nooit bogen op eenzelfde succes als de manifestatie.

55. ‘Manifestation des Belges habitant Lille en l’honneur de la France’, *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, 12 februari 1889. ‘[dit volk, dat zo trots is op zijn vrijheden,] kan liefhebben. Wanneer het liefheeft, geeft het zich helemaal en biedt het zowel zijn hart als zijn ziel aan’ (Vertaling auteurs).

Over de auteurs

De auteurs van deze bijdrage zijn verbonden aan het Centrum voor de Historische Studie van Interculturele Relaties (CHIR) aan de K.U. Leuven Campus Kortrijk.

Website: www.kuleuven-kortrijk.be/chir.

Saartje Vanden Borre (1984) studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven (2007). Binnen het CHIR spitst haar onderzoek zich toe op het sociaal-culturele leven van Belgische migranten in Noord-Frankrijk. De eerste resultaten hiervan publiceerde zij reeds in het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (2009).

E-mail: Saartje.VandenBorre@kuleuven-kortrijk.be.

Elien Declercq (1985) is licentiate in de Romaanse Talen (K.U. Leuven en Universidad de Salamanca, 2007). In haar onderzoek focust ze op de talige en generische hybriditeit in migrantenliteratuur en de discursieve beeldvorming over Belgische migranten. Zij publiceerde eerder reeds samen met Lieven D'hulst in het *International Journal of Multilingualism* (2010).

E-mail: Elien.Declercq@kuleuven-kortrijk.be.

Walter Kusters (1971) is als pedagoog (K.U. Leuven, 1998) geïnteresseerd in de pedagogische historiografie van de relatie onderwijs-identiteit en de rol van opvoeding en onderwijs bij de totstandkoming van (inter)culturele identiteiten.

E-mail: Walter.Kusters@kuleuven-kortrijk.be.